

УДК 159.922[343.144+343.915] DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.3.22>

Наталія Володимирівна Греса,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-0517-4822>,
e-mail: natasha.gresa@gmail.com;

Ірина Вячеславівна Жданова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6361-3029>,
e-mail: zhdanova.irina@gmail.com;

Ольга Геннадіївна Марченко,

*доктор педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціології та психології;*

 <https://orcid.org/0000-0003-1007-9560>,
e-mail: Marchenko_8@ukr.net

СПЕЦИФІКА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ УСВІДОМЛЕННЯ ВИНИ

Досліджено психологічні особливості неповнолітніх злочинців у період їхньої адаптації до умов виховної колонії. Доведено, що передумовою ефективної ресоціалізації підлітків є щире каяття, усвідомлення вини. Усвідомлення вини неповнолітнім злочинцем охарактеризовано як психологічне утворення, що містить когнітивну, поведінкову, емоційну складові. У процесі дослідження виявлено групи неповнолітніх злочинців із трьома рівнями усвідомлення вини: високим, середнім і низьким. Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини визначені за допомогою факторного аналізу. За результатами дослідження сформульовано рекомендації щодо організації диференційованої психолого-корекційної роботи з кожною групою неповнолітніх злочинців залежно від рівня усвідомлення вини.

Ключові слова: вина, усвідомлення вини, неповнолітній злочинець, ресоціалізація, особистісні властивості, фактор.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні вже півтори роки триває агресія РФ проти України. Юридична практика свідчить, що в більшості країн на початку війни спостерігається спад злочинності, який змінюється різким сплеском після її закінчення. Незважаючи на те, що рівень злочинності в Україні досі залишається нижчим, аніж був до повномасштабної війни (Національна поліція зареєструвала близько 261 тис. злочинів, що на 12 % менше, якщо порівняти за аналогічний період 2021 року¹), проте, за даними правоохоронців, протягом кількох останніх місяців починає зростати. Йдеться не лише про дії окупантів, а й про злочини громадян України, які нехтують законами [1]. Так, у 2022 році в Україні суттєво збільшилася кількість особливо тяжких злочинів, до яких належать, зокрема, державна зрада. Кількість злочинів за відповідною статтею Кримінального кодексу України зростає майже в 10 разів [2].

Злочинність неповнолітніх є складовою злочинності загалом, проте має свої особливості, що дозволяє розглядати її як самостійний об'єкт психологічного дослідження, результати якого мають посприяти профілактиці злочинної поведінки серед неповнолітніх та ефективній і адекватній ресоціалізації підлітків, які вже вчинили злочин. Оскільки першим кроком до виправлення неповнолітніх злочинців є щире каяття, вважаємо актуальною проблему усвідомлення вини у вчиненому злочині.

Стан дослідження проблеми

Проблема усвідомлення вини є, без сумніву, міждисциплінарною, оскільки торкається філософських, психологічних, етичних, правових питань. Слід зауважити, що поняття «вина» є моральною категорією, а «винність» – правовою. Так, із філософської точки зору вина є онтологічною характеристикою людського існування (екзистенціалізм і психоаналіз). Морально-філософська інтерпретація категорії «вина» здійснюється з огляду на об'єктивні норми моралі та базується на внутрішньому визнанні суб'єктом особистої вини, з одного боку, і ступеня шкоди (страждання), що заподіяні оточуючим, – з другого. Етика розглядає вину як психічний феномен, почуття [3; 4].

Аналіз вітчизняної науково-правової літератури засвідчив, що у трактуванні понять «вина», «усвідомлення вини» юриспруденція запозичує психологічні категорії. Зокрема, представниками психологічної теорії вини є О. Бандурка, В. Бедь, С. Бочарова, Р. Благута, Р. Вереша та ін. Науковці вважають, що вина є психічним процесом,

¹ Рівень злочинності в Україні за час війни упав на 12 % – поліція // Укрінформ : сайт. 25.12.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3640604-riven-zlocinnosti-v-ukraini-za-cas-vijni-upav-na-12-policia.html> (дата звернення: 26.07.2023).

розвивається в часі та має свою динаміку, початок і завершення, відбувається на тлі певного психічного стану суб'єкта, що здебільшого відіграє важливу роль [5].

У кримінальному законодавстві України поняття вини вперше подано у Кримінальному кодексі України. Так, відповідно до ст. 23 Кримінального кодексу України «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності»¹.

Саме усвідомлення власної вини людиною є необхідною та достатньою умовою її щирого каяття, визнання особистої винності, з'явлення із зізнанням. Останнє розцінюється позитивним правом як пом'якшуюча обставина, що знижує ступінь винності покарання правопорушника [6]. За висновками науковців, вина у злочині має вираження в певних психічних властивостях, якостях особистості [5, с. 88–89], що проявляються в рівні усвідомлення вини. Теорія і практика виправної та виховної діяльності у спеціальних установах свідчить, що першим і одним з основних за значущістю етапом ресоціалізації злочинця є усвідомлення ним своєї вини, що полегшує та забезпечує ефективність виховного процесу [7].

У процесі дослідження нами з'ясовано, що усвідомлення вини є психологічним феноменом, який має три складові: когнітивну, поведінкову та емоційну. Так, *когнітивна* складова включає в себе оцінку кримінально-правових наслідків злочинного діяння, що відбувається у кримінальній відповідальності, усвідомленні своєї ролі, ролі інших людей, обставин у вчиненому злочині й оцінці ступеня своєї вини. *Поведінкова* складова висвітлює імовірність учинення злочину в майбутньому (з точки зору неповнолітнього правопорушника), мотивацію та певні дії щодо вчиненого злочину (бажання зізнатися, осудити свої дії перед іншими засудженими тощо). *Емоційна* складова усвідомлення вини відображає емоційно-оціночне ставлення до вчиненого злочину, його наслідків, співчуття (або його відсутність) до потерпілого, визнання справедливості вироку суду [8]. Тому ресоціалізація неповнолітніх злочинців повинна бути спрямована на формування високого рівня усвідомлення вини з урахуванням диференційованого розвитку тих психологічних (особистісних) чинників, які детермінують цей рівень [9].

Проте, на наш погляд, у науковій літературі приділяється недостатньо уваги визначенню специфіки особистісних властивостей неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення вини.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 26.07.2023).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження психологічних особливостей неповнолітніх злочинців у період їхньої адаптації до умов виховної колонії, а також узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини.

Реалізація мети передбачає виконання таких *завдань*:

- визначити специфіку усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями;
- окреслити рівні усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями;
- узагальнити особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини;
- сформулювати рекомендації щодо ресоціалізації неповнолітніх злочинців з урахуванням особливостей усвідомлення ними вини.

Наукова новизна дослідження полягає у психологічній структуризації, визначенні варіантів усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, дослідженні психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями, що, на наше переконання, має вдосконалити підходи до психологічного супроводу процесу ресоціалізації неповнолітніх злочинців з урахуванням рівня усвідомлення ними вини.

Виклад основного матеріалу

Матеріали і методи дослідження. Дослідження спирається на теоретичний аналіз наукових праць з огляду на порушену проблему, синтез, узагальнення з метою формулювання теоретичних висновків і прогностичних положень. Емпіричні розвідки здійснювалися за допомогою авторських і модифікованих діагностичних методик та обробки їх результатів (бланків анкет, методик, даних спостережень тощо). Для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини використаний факторний аналіз.

Факторно-аналітичний метод ґрунтується на уявленні про комплексний характер досліджуваного явища, що виявляється у взаємозв'язках між окремими його ознаками. Мета факторного аналізу полягає в створенні вихідної інформації, яка на початку дослідження представлена у вигляді масиву даних, на концентровану сукупність найсуттєвіших характеристик. Ці наймісткіші узагальнені характеристики і є факторами.

Як свідчить теорія і практика психологічних досліджень, багатомірний факторний статистичний аналіз є універсальним методом, що дозволяє максимально повно реконструювати та моделювати внутрішній психологічний світ людини. Уточненню сутності факторно-

аналітичного підходу посприяло тлумачення його ключових понять. Так, фактор (від лат. *factor* – умова, рушійна сила будь-якого процесу, явища, чинник) [10, с. 644] є штучним статистичним показником, який визначається внаслідок спеціальних перетворень таблиці коефіцієнтів кореляції між досліджуваними психологічними ознаками (матриці інтеркореляцій). Аналіз (від лат. *analysis* – розклад, розбір, розслід) – це метод наукового дослідження предметів, явищ, процесів шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складові частини; визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження розкладанням на складові частини [11, с. 29–30].

Для аналізу значущості факторів важливими є такі показники: накопичений відсоток дисперсії факторів, який визначає, наскільки повно вдалося описати нашу сукупність даних за допомогою виділених факторів – що вище цей показник, то більшу частину масиву даних вдалося факторизувати; відсоток загальної дисперсії, що вказує на значущість фактору – що більший відсоток дисперсії пояснює фактор, то більше він є значущим і більше змінних враховує.

Для інтерпретації результатів факторного аналізу необхідні такі величини: факторні навантаження, факторне поле, факторні ваги, власні значення. У текстах наукових робіт подають факторні поля, а при їх описі поруч з кожною змінною в дужках ставлять її факторне навантаження. Щодо методики проведення факторного аналізу, то слід акцентувати на існуванні різних методів факторного аналізу, а саме: методу головних компонентів, центроїдного методу, методу головних осей [12].

Продемонструємо процедуру використання факторного аналізу методом головних компонентів з *Varimax raw* обертанням для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини. Критерієм значущості результатів виступила факторна вага 0,70. Це дозволило виокремити основні особистісні фактори неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини.

Результати дослідження. Емпіричні дані було зібрано в процесі спостереження за неповнолітніми злочинцями – вихованцями Курязької виховної колонії імені А. С. Макаренка в період їхньої адаптації до умов виправного закладу. На першому етапі проводилося дослідження особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями (за допомогою авторської анкети та модифікованої методики «Незавершені речення»).

За узагальненням результатів досліджень вихованці були об'єднані у три групи за рівнем усвідомлення вини:

1) високий (характеризується практично повним усвідомленням вини);

- 2) середній (проявляється в частковому усвідомленні вини);
 3) низький (характеризується відсутністю або слабким усвідомленням вини).

З'ясовано, що 49,4 % неповнолітніх злочинців частково усвідомлюють свою вину, 29,9 % – зовсім не усвідомлюють і тільки 20 % – повністю усвідомлюють свою вину щодо вчиненого злочину.

Завданням другого етапу було визначення психологічних чинників, що впливають на рівень усвідомлення вини. Зауважимо, що особистісні властивості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини визначені на основі узагальнення даних емпіричних досліджень емоційного та соціального інтелекту, прогностичної компетентності та локус контролю як психологічних чинників усвідомлення вини, механізмів психологічного захисту, сенсожиттєвих цінностей та системи стосунків неповнолітніх злочинців, а також результатів кореляційного аналізу психологічних чинників усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями (за методиками «Емоційний інтелект» (Н. Холл), «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд), «Рівень суб'єктивного контролю», «Рівень співвідношення цінностей» та «Доступності», «Колірного тесту ставлень» (Є. Ф. Бажин, О. М. Еткінд) та ін.).

У процесі дослідження виявлена також залежність між рівнем усвідомлення вини та тяжкістю злочину: що тяжчий злочин, то вищий рівень усвідомлення вини [13].

Так, значущі особистісні властивості неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини

Складові	Фактори			
	1	2	3	4
Витиснення	-0,888	-	-	-
Реактивні утворення	-	-	0,894	-
Регресія	-	-	-0,898	-
Заперечення	-0,963	-	-	-
Проекція	0,963	-	-	-
Вербальна експресія	0,817	-	-	-
Особистісно-ситуативна спроможність	0,886	-	-	-
Компетентність у сфері міжособистісних відносин	-	0,889	-	-
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	-	0,801	-	-

Навчально-соціальний аспект інтернальності	–	0,921	–	–
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	–	0,901	–	–
Готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї	–	–	–	–0,943
Готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів	–	–0,881	–	–

Як бачимо, було виокремлено чотири найзначніші фактори, які пояснюють 90,17 % сумарної дисперсії ознак. Ці фактори можна розбити на дві групи. Так, першу групу становлять фактори, пов'язані з механізмами психологічного захисту (перший і третій фактори), а другу групу – фактори, які пов'язані з механізмами контролю (другий і четвертий фактори).

Перший фактор (інформативність 32,46 %) становили такі компоненти: витиснення (–0,89), заперечення (–0,96), проєкція (0,96), вербальна експресія (0,82), особистісно-ситуативна спроможність (0,89). У цілому цей фактор відображає здатність неповнолітніх злочинців, які повною мірою усвідомлюють вину, визнавати конфлікти, що викликають тривогу, але неусвідомлювані і неприйнятні для особистості відчуття й думки приписувати іншим людям. Також вони використовують потенційні можливості співволодіння ситуацією, правильно розуміють мовну експресію в контексті конкретної ситуації та проявляють рольову пластичність.

Другий фактор (інформативність 31,19 %) містить такі компоненти: компетентність у сфері міжособистісних відносин (0,89), відповідальність у сфері міжособистісних відносин (0,80), навчально-соціальний аспект інтернальності (0,92), навчально-процесуальний аспект інтернальності (0,90), готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів (–0,88). Цей фактор можна позначити як інтернальність (у міжособистісному спілкуванні та в навчальній діяльності). Він відображає здатність неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини вважати себе достатньо компетентними та відповідальними в міжособистісних відносинах, проявляти ініціативу, але при цьому їм властива недостатня відповідальність за стосунки, які складаються з однолітками, керівництвом і співробітниками колонії.

Третій фактор (інформативність 14,75 %) містить такі компоненти: реактивні утворювання (0,89) та регресія (–0,90). Він доповнює перший фактор і може бути охарактеризований як психологічні механізми захисту. Можна припустити, що ця група юнаків відчуває

сильне почуття провини та намагається не визнавати існування своїх дійсних мотивів, унаслідок чого їхня поведінка стає неприродною.

Четвертий фактор (інформативність 11,77 %) містить такий компонент, як готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї (-0,94). Цей фактор, який доповнює другий із наведених, можна позначити як відсутність вольового компонента у структурі особистості. Він відображає недостатню готовність юнаків першої групи до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів, а саме: недостатньо розвинені навички щодо самостійного планування, діяльності та відповідальності за її результати та наслідки.

У цілому можна припустити, що неповнолітні злочинці, які практично усвідомлюють свою вину, в основному здатні контролювати позитивні емоційні стани, але у стресових ситуаціях у них зазвичай виникає емоційне напруження, з яким вони не можуть впоратися. Тому, на нашу думку, вони й учиняють більш тяжкі злочини (наприклад, убивство). Також у юнаків цієї групи у стані формування перебувають ті властивості, які пов'язані з подоланням труднощів, готовністю до самостійного планування та відповідальності за діяльність. У неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини ще не сформовані повністю звички стабільно реагувати на різноманітні ситуації звичним способом, тому здебільшого ці підлітки реагують по-різному на певні ситуації.

Факторний аналіз особистісних властивостей другої групи неповнолітніх злочинців, які частково усвідомлюють свою вину, подано в табл. 2.

Таблиця 2

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із середнім рівнем усвідомлення вини

Складові	Фактори		
	1	2	3
Інтелектуалізація	-0,936	-	-
Здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації	-	-	-0,965
Вербальна експресія	-	-	-0,902
Компетентність у сфері міжособистісних відносин	0,931	-	-
Відповідальність у сфері міжособистісних відносин	0,912	-	-
Навчально-соціальний аспект інтернальності	-	0,994	-
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	-	0,994	-

Було виокремлено три фактори, які пояснюють 93,14 % сумарної дисперсії ознак. Перший фактор (інформативність 37,72 %) становили такі компоненти: механізм захисту (інтелектуалізація) (-0,94), компетентність у сфері міжособистісних відносин (0,93), відповідальність у сфері міжособистісних відносин (0,91). Цей фактор відображає здатність уважати себе достатньо компетентним і відповідальним у міжособистісних відносинах при порівняно слабкій розвиненості інтелектуалізації.

Другий фактор (інформативність 30,11 %) містить такі компоненти, як навчально-соціальний аспект інтернальності (0,99) та навчально-процесуальний аспект інтернальності (0,99). Цей фактор, який відображає здатність проявляти ініціативу і брати відповідальність на себе у сфері соціальних відносин, можна позначити як інтернальність у навчальній діяльності.

Третій фактор (інформативність 25,31 %) становили такі компоненти: здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (-0,97) та вербальна експресія (-0,91) тільки з негативним знаком. Цей фактор можна позначити як «соціальний інтелект». У правопорушників, які частково усвідомлюють свою вину, погано розвинені здібності орієнтуватися в суспільних нормах і правилах поведінки, при цьому їм властиво здійснювати помилки (наприклад, протиправні дії), потрапляти в конфліктні ситуації, тому що вони невірною уявляють наслідки своїх дій або вчинки інших людей. Також вони не здатні розуміти мовну експресію в контексті конкретної ситуації та конкретні взаємини.

Можна припустити, що характерною властивістю неповнолітніх цієї групи є низький рівень загального інтелекту, що накладає відбиток на функціонування інтелектуалізації як механізму психологічного захисту, та низький рівень соціального інтелекту. Неповнолітні цієї групи бажають в очах інших людей виглядати добре. У цілому можна припустити, що групу із середнім рівнем усвідомлення вини становлять юнаки, які вчинили злочин під впливом інших людей або необмірковано, оскільки не вміють передбачати наслідки.

Факторний аналіз особистісних властивостей третьої групи неповнолітніх злочинців, які практично не усвідомлюють свою вину, відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Особистісні властивості неповнолітніх злочинців із низьким рівнем усвідомлення вини

<i>Складові</i>	<i>Фактори</i>			
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Емоційна обізнаність	0,841	–	–	–
Управління своїми емоціями	0,919	–	–	–
Розпізнавання емоцій інших людей	–0,851	–	–	–
Витиснення	–	–	–	0,907
Реактивні утворення	–0,966	–	–	–
Регресія	–0,966	–	–	–
Інтелектуалізація	–0,966	–	–	–
Здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації	–	–	0,959	–
Здібність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини	–	–	–0,936	–
Часова спроможність	–	–	–	0,818
Навчально-соціальний аспект інтернальності	–	–0,905	–	–
Навчально-процесуальний аспект інтернальності	–	–0,958	–	–
Готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за неї	–	0,950	–	–
Готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів	–	0,951	–	–

Було виокремлено чотири найбільш значущих фактори, які пояснюють 90,27 % сумарної дисперсії ознак. Перший фактор має найбільшу вагу та інформативність (40,56 %). Основу цього фактору становлять такі ознаки: емоційна обізнаність (0,84), управління своїми емоціями (0,92), розпізнавання емоцій інших людей (–0,85), реактивні утворення (–0,97), регресія (–0,97), інтелектуалізація (–0,97). Зазначений фактор свідчить про те, що юнаки цієї групи певною мірою здатні до розуміння та адекватної інтерпретації власних настроїв, емоцій, а також їх впливу на інших людей, при цьому вони добре вміють керувати своїми емоціями. Також неповнолітні злочинці використовують такий психологічний механізм, як заміщення, що

проявляється в розрядженні пригнічених емоцій (зазвичай ворожості, гніву) на об'єкти, які становлять меншу небезпеку або є більш доступними, ніж ті, що викликали негативні емоції та відчуття.

Другий фактор (інформативність 25,36 %) містить такі компоненти: навчально-соціальний аспект інтернальності (-0,91), навчально-процесуальний аспект інтернальності (-0,96), готовність до самостійного планування, діяльності та відповідальності за її результати (0,95), готовність до діяльності, яка пов'язана з подоланням труднощів (0,95).

Цей фактор можна позначити як інтернальність (у навчальній діяльності та у сфері активності). Тобто дія цього фактору свідчить про те, що неповнолітні злочинці з низьким рівнем усвідомлення своєї вини не здатні проявляти ініціативу і брати відповідальність на себе у сфері соціальних відносин (наприклад, взаємин з однолітками та з учителями). Але вони переконані, що будь-яка діяльність повинна бути спрямована на досягнення життєвої мети, навіть якщо необхідно при цьому долати великі труднощі. Тобто здібності, що пов'язані з власними навичками та плануванням власних дій, у неповнолітніх злочинців із низьким рівнем усвідомлення вини є розвиненими, а ті, які пов'язані з продуктивною діяльністю на благо суспільства та спрямовані на кінцевий результат, – недостатньо.

Третій фактор (інформативність 13,94 %) можна позначити як «соціальний інтелект». Він містить такі характеристики: здатність передбачати наслідки поведінки людей у певній ситуації (0,96) та здібність до логічного узагальнення невербальних реакцій людини (-0,94). Цей фактор свідчить про те, що юнаки цієї групи здатні правильно передбачати вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування, вміють вибудовувати стратегію власної поведінки для досягнення поставленої мети, але при цьому помиляються в усвідомленні значення слів співрозмовника, тому що неправильно розуміють їх невербальні реакції.

Четвертий фактор (інформативність 10,41 %) містить такі компоненти: витиснення (0,91) та часова спроможність (0,82). Цей фактор становлять певна орієнтація в часі та реалізація психологічного механізму захисту у вигляді неприйняття бажань, думок, відчуттів, які викликають тривогу, переведення їх у несвідоме, тобто відірваність від реальності.

У цілому можна припустити, що неповнолітні злочинці з низьким рівнем усвідомлення своєї вини добре знають, що вони роблять, бажать та як цим керувати, але при цьому вони байдужі до емоційних проявів інших людей, бо це для них не має значення. Також, на їхню думку, поставленої мети необхідно досягати будь-якими засобами (наприклад, протиправними діями). Можна припустити

наявність маніпулятивних властивостей особистості, що відображають здатність неповнолітніх злочинців цієї групи до керування своїми емоціями, досягнення своїх цілей, але відсутність бажання рахуватись з дійсністю, обставинами, іншими людьми, слабку спрямованість на продуктивну працю задля суспільства.

Обговорення результатів. Отже, факторний аналіз виявився ефективним інструментом вивчення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців, дозволив виявити латентні фактори, які є значущими в процесі оцінки рівня усвідомлення вини. Виокремлені фактори відображають психологічні особливості неповнолітніх злочинців з різним рівнем усвідомлення своєї вини. Встановлено, що неповнолітні злочинці, які повністю усвідомлюють свою вину, не вміють опанувати свої почуття, відрізняються низьким самоконтролем, недостатньо розвинутою здатністю до саморегуляції. Тому, на нашу думку, з ними необхідно проводити роботу, спрямовану на розвиток емоційної сфери (усвідомлення та контроль власних почуттів). Неповнолітні, які частково усвідомлюють вину, мають низький рівень загальної обізнаності. Психолого-корекційна робота з такими злочинцями повинна бути спрямована на розвиток інтелекту, насамперед емоційного та соціального. А неповнолітні злочинці, які практично не усвідомлюють свою вину, мають низку проблем у зв'язку з їхньою егоїстичною спрямованістю, тому робота з ними має бути націлена на розвиток морально-етичних, емпатійних властивостей особистості.

Узагальнюючи отримані результати дослідження, можна зробити висновок, що для неповнолітніх злочинців із високим та низьким рівнем усвідомлення вини характерні здебільшого стани внутрішнього конфлікту, які мають спонукальну силу, тоді як для неповнолітніх із середнім рівнем усвідомлення своєї вини – стани душевної порожнечі. Більш значущими для неповнолітніх злочинців із високим рівнем усвідомлення вини виступають цінності, пов'язані з реалізацією своїх творчих здібностей за рахунок цікавої роботи, а також налагодження сприятливих стосунків із близькими, оточенням та друзями. У неповнолітніх злочинців із середнім рівнем усвідомлення вини значущі цінності пов'язані з налагодженням взаємин з родичами, друзями, вони відчують велику потребу в коханні, у юнаків із низьким рівнем усвідомлення вини – зі самоствердженням (власний престиж, впевненість у собі). Саме ці цінності мають велику спонукальну силу. Наявність стану душевної порожнечі щодо цінності «цікава робота» відображає спрямованість особистості юнаків, які частково та практично не усвідомлюють свою вину, до задоволення своїх матеріальних потреб протиправними засобами, а неповнолітні злочинці, які усвідомлюють свою вину, ігнорують значення негативного впливу на своє здоров'я шкідливих звичок.

Зауважимо, що початковим завданням психокорекційної та профілактичної роботи з неповнолітніми засудженими є діагностика рівня усвідомлення ними своєї вини щодо вчиненого злочину за допомогою запропонованої нами анкети та модифікованої методики «Незавершені речення». Також для діагностики рівня усвідомлення вини можна використовувати методику «Оцінка ступеня визнання засудженим своєї провини» [14].

Необхідно спрямовувати психолого-педагогічну роботу на формування в неповнолітніх злочинців достатнього та високого рівня усвідомлення своєї вини щодо вчиненого злочину за кожною її складовою (когнітивною, емоційною та поведінковою). Тому виховна та психокорекційна діяльність мають на меті розвиток властивостей особистості, які детермінують високий рівень усвідомлення вини. Ця робота має бути організована диференційовано з кожною групою неповнолітніх злочинців залежно від рівня усвідомлення вини. Для визначення напрямів такої роботи було проведено факторний аналіз та виокремлено латентні особистісні чинники, які можуть стати об'єктом психокорекційної роботи.

З огляду на результати дослідження працівникам колонії, які здійснюють виховний вплив на неповнолітнього злочинця, варто зорієнтувати роботу на те, щоб прищепити підлітку відчуття поваги до закону та розуміння його не як засобу приниження гідності, а як регулятора поведінки та міжособистісних взаємин.

Висновки

Отже, неповнолітня злочинність є складовою загальної злочинності, темпи якої останнім часом починають зростати. Щире каяття у вчиненому злочині, високий рівень усвідомлення вини є необхідною умовою перевиховання неповнолітнього злочинця, його ресоціалізації. Усвідомлення вини є психологічним утворенням, яке містить когнітивну, поведінкову, емоційну складові. У процесі дослідження виявлена також залежність між рівнем усвідомлення вини і тяжкістю злочину.

Із психолого-педагогічної точки зору актуальними є індивідуальний та диференційований підходи до засудженого, що передбачає врахування його типологічних і персональних особливостей (наприклад, запропоновану класифікацію засуджених за рівнем усвідомлення вини щодо вчиненого злочину).

Емпіричне дослідження здійснювалося у два етапи: вивчення особливостей усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями; визначення психологічних чинників, що впливають на рівень усвідомлення вини. За узагальненнями результатів досліджень підлітки були об'єднані у три групи за рівнем усвідомлення вини: 1) високий; 2) середній; 3) низький. За допомогою процедури факторного аналізу

виокремлені чинники, які відображають психологічні особливості неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення своєї вини.

Наприкінці зазначимо особистий внесок авторів статті. Так, І. Жданова висловила концептуальні ідеї щодо організації дослідження, Н. Греса організувала дослідно-експериментальну роботу, реалізувала процедуру факторного аналізу для узагальнення особистісних властивостей неповнолітніх злочинців із різним рівнем усвідомлення вини, О. Марченко уточнила сутність факторного аналізу, дослідила педагогічні ресоціалізації неповнолітніх злочинців.

Список бібліографічних посилань: 1. Александров Ю. В. Особливості професійної деформації співробітників правоохоронних органів // Соціально-психологічне забезпечення діяльності сил безпеки та оборони України : тези доп. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 груд. 2022 р.) / МВС України, Нац. акад. Нац. гвардії України. Харків, 2022. С. 35–37. 2. Червенюк Д. Ще один бік медалі: як війна вплинула на рівень злочинності // dsnews.ua : сайт. 27.02.2023. URL: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/shche-odin-bik-medali-yak-viyna-vplinu-na-riven-zlochinnosti-27022023-475107> (дата звернення: 26.07.2023). 3. Савчук С. В. Вина як онтологічна характеристика людського існування: філософія екзистенціалізму. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 26–32. 4. Мелякова Ю. В. Категорії «вина» і «винність»: особливості моральної та правової інтерпретації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 8. С. 19–27. 5. Вереша Р. В. Сучасні теорії (концепції) вини в науці кримінального права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 1 (32), т. 12. С. 78–94. 6. Гарасимів Ю. В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього. *Вісник Житомирського державного університету*. 2009. Вип. 48. С. 64–67. 7. Отчак Н. Я. Особливості застосування покарань щодо неповнолітніх. *Митна справа*. 2014. № 5, ч. 2, кн. 1. С. 169–174. 8. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи як факультативна ознака суб'єктивної сторони складу злочину: постановка проблеми. *Держава і право. Серія: Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 25. С. 497–502. 9. Синьов В. М., Кривуша В. І. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудових колоній // Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулись з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді / під заг. ред. З. Г. Зайцева. Київ : А.Л.Д., 1990. С. 85–99. 10. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2008. Т. 1. 928 с. 11. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконіт, 2008. Т. 3. 864 с. 12. Климчук В. О. Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 8. С. 43–48. 13. Греса Н. В., Марченко О. Г. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : монографія. Харків :

Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2022. 252 с. **14.** Шевченко Л. О. Діагностика та корекція психічних станів. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2003. 254 с.

Надійшла до редколегії 29.07.2023

Прийнята до опублікування 21.08.2023

Hresa N. V., Zhdanova I. V., Marchenko O. G. Specificity of personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness

The results of the study on the generalisation of psychological characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness during their adaptation to the conditions of the educational colony are presented. Based on the theoretical analysis of the philosophical, psychological, scientific and legal literature and the study of legislative acts, the authors characterise guilt as a psychological formation which includes cognitive (assessment of criminal law consequences of a criminal act), behavioural (desire to confess to a crime, to condemn one's actions in front of other convicts, assessment of the likelihood of committing a crime in the future) and emotional (assessment of the attitude towards the crime, its consequences, the victim and the court verdict) components.

The personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness have been determined on the basis of generalisation of empirical studies of emotional and social intelligence, prognostic competence and locus of control as psychological factors of guilt awareness. The empirical part of the study is based on the use of the authors' own and modified methods.

Based on the analysis of the components of guilt awareness, the studied adolescents have been divided into three groups: 1) with a high level of guilt awareness (characterised by almost complete guilt awareness); 2) with an average level of guilt awareness (manifested in partial guilt awareness); 3) with a low level of guilt awareness (characterised by the absence or weak guilt awareness).

The expediency of using factor analysis to generalise the personal characteristics of juvenile offenders with different levels of guilt awareness has been substantiated. Using this procedure, the latent factors that are significant in the process of assessing the level of guilt consciousness of adolescents have been identified using the principal components method with Varimax raw rotation. Based on the results of the study, the recommendations for the organisation of differentiated psychological and correctional work with each group of juvenile offenders have been formulated. The essence of educational, psychological, correctional and preventive work is the development of personality traits that determine a high level of awareness of guilt for a crime, and all components of the phenomenon under study (cognitive, behavioural, emotional) require attention.

Key words: guilt, guilt awareness, juvenile offender, resocialisation, personal characteristics, factor.

